

КОРЗУН

Олена Вікторівна,

канд. іст. наук,

викладач кафедри філософії

та суспільних дисциплін

Вінницького національного медичного

університету ім. М. І. Пирогова

ВНЕСОК ПОЛЯКІВ У СТАНОВЛЕННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ДОСЛІДНОЇ СПРАВИ НА ПОДІЛЛІ В КІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовано особливості національної політики щодо поляків на території Правобережжя та їх участь у становленні та розвитку сільськогосподарської дослідної справи на Поділлі кінця ХІХ – початку ХХ століття у формі приватновласницької (насінневі фірми) та громадської (галузеві товариства) ініціативи.

В статье проанализированы особенности национальной политики относительно поляков на Правобережье и их участие в процессе становления и развития сельскохозяйственного опытного дела на Подолье конца ХІХ – начала ХХ века в форме частновладельческой (семенные фирмы) и общественной (отраслевые общества) инициативы.

In the article national policy for Polish and its activity in forming and development agricultural research work on Podolia of the end of ХІХ – at the beginning of ХХ century.

Польській шляхті належить особлива роль в історії України. В другій половині ХІХ століття, після поразки січневого повстання, поляки переживали не найкращі часи, зазнаючи в Російській імперії репресій, переслідувань, різноманітних утисків та обмежень. По економічному становищу польських землевласників боляче вдарив і швидкий перехід до ринкових методів господарювання та капіталістичного способу виробництва, до яких не всі могли пристосуватись. Намагаючись вийти з цього складного становища, польська шляхта вдавалась до впровадження наукових засад в агрономії, шляхом створення насінневих господарств, які згодом переросли у дослідні селекційні установи, до кооперації, яка могла бути легальною в єдиній сфері –

економічній, у вигляді сільськогосподарських товариств, прикладом яких були Київське та Подільське товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості, Південно-Російське Товариство заохочення землеробства та інші. Саме ці об'єднання відіграли важливу роль у піднесенні економіки не тільки Поділля, але й усього Південно-Західного краю. Майже двадцять років після повстання вся діяльність поляків проходила в рамках ідеї «органічної праці». Її програма полягала в необхідності врахування реальної ситуації, збереження польської нації як такої, розвитку господарства, культури, науки. Але якщо суспільно-політична діяльність «органічників» у Королівстві Польському доволі повно висвітлена дослідників, то суспільний рух поляків на українських землях є ще мало дослідженою сторінкою української історії. Останнім часом з'явилися праці В. Колесник [1], О. М. Білобровець [2] та О. Ніколаєнко [3], які частково розкривають питання внеску поляків у суспільне життя подільського регіону. Але участь цієї національної спільноти у становленні та розвитку сільськогосподарської дослідної справи залишається ще досі недослідженою.

Завдання цієї статі – розкрити внесок поляків у становлення сільськогосподарської дослідної справи, як складової аграрної науки, на Поділлі кінця XIX – початку XX століття.

За даними Київського генерал-губернатора, 1863 р. у трьох південно-західних губерніях проживало 485 тис. поляків [4]. В Подільській губернії поміщики-поляки склали із загальної кількості поміщиків 89%. На той час в південно-західному регіоні їм належало 9/10 земельної власності. В зв'язку із тісним взаємозв'язком сільського господарства та основної галуззі промисловості краю, харчової, ця національна спільнота володіла ще й значною кількістю підприємств Подільської губернії. Так, їм належали 4/5 цукрових заводів, різниця між розміром капіталу російського і польського дворянства визначалась тут у сумі майже 200 млн. руб. [5]

Аби подолати такі значні економічні позиції польських магнатів царським урядом після подій 1863 року були вжиті послідовні заходи щодо

послаблення їх впливу шляхом зменшення польського землеволодіння та землекористування. 15 березня 1863 р. з'явився циркуляр про накладення секвестру на маєтки учасників польського повстання [6]. На Правобережжі цей процес продовжувався впродовж 10 років, аж до прийняття у 1873 р. закону, що зупиняв процес конфіскації земельних угідь та майна у осіб причетних до повстання 1863 р. [7]. Протягом цих років у польських землевласників на території Південно-Західного краю було конфісовано 132,5 тис. десятин поміщицької, селянської і церковної землі разом із луками, лісами і водоймищами та відібрано 144 маєтки [8]. Але політика щодо послаблення польського впливу на Правобережжі продовжувалась. Було введено заборону давати під заставу маєтки [9], надавалось право генерал-губернатору видавати дозвіл на придбання землі в краї на свій розсуд [10], заборонялось особам польського походження пожиттєве володіння земельною власністю [11]. Послідовно здійснювався фінансовий тиск на польських землевласників, яке підштовхувало їх до вимушеної продажі маєтків. Вже з січня 1866 р. на Правобережжі були створені оперативні комітети для перевірки прибутків і для здійснення таксації маєтків. Протягом 1864–1868 рр. проводився 10 % податковий збір із річного прибутку господарств польських землевласників. Під наглядом генерал-губернатора діяло Товариство покупців маєтків у західних губерніях, яке було створено для прискорення процесів переходу власності в російські руки [12]. До 1880 р. їм було продано 143,8 тис. десятин землі.

Вживались заходи щодо послаблення впливу польських урядовців та поміщиків на міське населення, що супроводжувалося масовим звільненням з державної служби та витісненням із міст взагалі. Було заборонено торгівлю польськими книгами і викладання польською мовою. Обмеження поляків продовжувалися аж до закону від 1 травня 1905 р., за яким знімалося багато заборон стосовно польського населення [13]. Але так звана «відлига» у ставленні до польської спільноти продовжувалась недовго і після поразки революції Микола II продовжив антипольську політику. Через страх перед сепаратистськими настроями польських магнатів царський уряд гальмував

запровадження і земств на території Подільської губернії, які почали діяти лише з 1911 р. Адже при виборності, враховуючи майновий та мастковий ценз, до складу земських органів потрапили б майже виключно польські поміщики.

Одночасно уряд заохочував приплив на землі Південно-Західного краю російських чиновників, вчителів та православного духовенства. 13 червня 1886 р. були прийняті нові «Правила про особливі переваги цивільної служби у віддалених місцевостях, а також у губерніях Західних та Царства Польського» [14], за яким особам російського походження надавалася надбавка до платні у розмірі 50% і 20% залежно від категорії.

Таким чином, прийняття названих документів мало сприяти значному послабленню позицій польського населення. Але поляки будь-що намагались обійти і зберегти за собою лідерство, особливо економічне. Заходи царського уряду, спрямовані на русифікацію Південно-Західного краю шляхом зменшення польського і збільшення російського землеволодіння, часто не досягали своєї мети. Поляки відрізнялися фанатичною прив'язаністю до землі, що й зумовило низьку результативність заходів царської адміністрації. Адже на кінець XIX століття 56% подільської землі володіли польські землевласники [15]. Свої величезні латифундії зберегли найзаможніші польські роди: Потоцькі, Собанські, Ярошинські, Грохольські, Тишкевичі та інші.

Особливості національної політики, що проводилася царським урядом відносно польських землевласників, соціально-економічні умови післяреформеного періоду Російської імперії сприяли інтенсифікації сільського господарства. У панівних колах заговорили про те, що піднесення цієї галузі неможливе без широкого впровадження наукових досягнень. Сільськогосподарська наука почала привертати до себе увагу. Генератором практично усіх досягнень на цій ниві була приватна ініціатива з представників аристократії, землевласників та інтелігенції, більша частина з яких були поляками. Адже для польської шляхти це було чи не єдина можливість себе репрезентувати як у економічній так і в громадській сферах суспільного життя.

Крім того, запровадження нових тогочасних агрономічних знань у значно підвищувало рентабельність аграрних підприємств у ринкових умовах.

На кінець XIX – початок XX ст. передові насінневі господарства Подільської губернії були ініціаторами зародження сільськогосподарської селекційної дослідної справи у регіоні. Великі фінансові витрати при купівлі насіння у західноєвропейських фірм, відсутність гарантії щодо якості сировини та не адаптованість багатьох сортів цукрового буряка до подільських кліматичних та ґрунтових умов сприяла появі інтересу до розведення власного насінневого фонду. Вкладаючи значні капітали в організацію селекційної роботи, запрошуючи висококласних фахівців даної галузі для здійснення дослідів, приватні власники сприяли поширенню тогочасних досягнень наукової агрономічної думки, активізації наукових пошуків вітчизняних науковців. Результатом селекції того часу стала майже повна відмова від поставок сортового насіння цукрового буряку західноєвропейського виробництва підприємствами південно-західного краю Російської губернії. У часи Першої світової війни було фактично монополізовано постачання сортовим насінням цукрового буряка країн, які воювали проти Німеччини та Австро-Угорщини: Великобританії, США, Румунії, Італії та Франції та ін. Крім того, військова блокада та припинення традиційних поставок сортового насіння із Німеччини стимулювали насінневі господарства розширювати напрямки своїх наукових пошуків та почати селекційні досліді і з іншими культурами – пшеницею, житом, вівсом, кормовими травами та ін.

Одним із перших на території Російської імперії насінневих господарств, яке займалося сортовиведенням цукрового буряка, що виникло у 80-х рр. XIX ст. було господарство поміщика Брутона Сигизмундовича Старорипинського у с. Мала Карабчіївка Кам'янецького повіту. У Карабчіївці з 1886 р. була улаштована високотехнічна на той час сільськогосподарська дослідна станція із лабораторією і вже у 1878 р. були розпочаті досліді щодо виробництва власного сорту [16]. Результати дослідів під керівництвом агронома Лещинського та наукова праця власника станції щодо технології

виробництва насіння цукрового буряку [17] отримали високу оцінку у фахових наукових колах [18]. Щорічно це підприємство виробляло лише елітного насіння цукрового буряку 12 тис. пудів. І хоча розроблена на науковій основі методика проведення дослідів селекційної роботи не завжди виконувалась правильно, але внесок у розвиток дослідної справи був беззаперечним. Подільський регіон вперше заявив про себе як про виробника нових сортів та їхнього насіння не тільки на території Російської імперії, але й на аграрних ринках західних країн. Поряд із культурою цукрового буряку проводили досліді і з насінням злакових культур та кормових трав. Позитивний приклад цього господарства активізував приватницьку ініціативу у цій галузі та сприяв появі великої кількості товариств різного рівня селекційної роботи.

На кінець XIX – початок XX ст. на території Подільської губернії існувало вже 26 насінневих господарств, які проводили селекційну насінневу роботу, більша частина яких були власністю польських поміщиків. Варто згадати Немерчанське насіннєве господарство К. С. Бущинського та М. М. Лонжинського, товариство «Сів» М. Баранецького та І. Орловського, Івашківці Г. Р. Дембіцького, Пилява братів Якубовських, «Текльовка» Т. М. Бернацького, Уладівка «Нащадки графа Р. А. Потоцького», Люлинці А. Якубовського, Удрієвці І. Орловського, Сутиски графа Д. А. Гейдена, «Затишок» Ц. В. Рителя, Голозубинці В. В. Скибневського, Ободне Брацлавського повіту Ф. Пржесмицького, Березівка А. М. Барановського, Баштаньовка В. Є. Словицького та Книшківці Лещинського. Агроном та селекціонер Е. Ю. Заленський писав з цього приводу: «На всесвітньому ринку німецькі фірми зустрічають лише конкурентів: фірми з південно-західного краю та Царства Польського. І наша конкуренція не пасивна: ми не тільки не віддаємо зайняті раніше ринки, але й завойовуємо нові» [19].

Зрозуміло, що не всі із згаданих насінневих господарств вели селекційну роботу на достатньому науковому рівні. Існуючи, передусім, за кошти власника та реалізуючи його бачення майбутнього в селекційному процесі, отримані здобутки мали різний рівень впливу на становлення дослідництва в регіоні.

Найбільш відомим, масштабним за обсягом дослідних селекційних робіт було насінневе господарство К. С. Бушинського та М. М. Лонжинського, заснованого у 1886 р в маєтку Немерче Могилівського повіту. Господарство мало селекційну лабораторію, контрольну, дослідну та метеорологічну станції. Займалося переважно селекцією цукрового буряка, але згодом почало дослідну роботу з іншими культурами (озимою та ярою пшеницею, житом). З приходом у 1904 р. на посаду директора станції Е. Ю. Заленського, який вже мав досвід організації дослідної роботи разом із професором Карпинським на двох дослідних станціях у Ругаках в Подільській губернії та у Голях Варшавської, відбулись докорінні зміни у методиці та техніці робіт, що сприяло виходу підприємства на міжнародний науковий та торгівельний рівень. Цим видатним селекціонером був розроблений метод відбору за кривими вірогідності, при цьому застосовувався метод раціонального сумування окремих повторень. В деталях було розроблено метод оцінки нащадків (порівняльне сортовипробування) [20]. Немерчанське господарство займалося і видавничою діяльністю, публікуючи методичні рекомендації щодо облаштування дослідних полів для вирощування цукрового буряка [21]. Весь план робіт та оцінка сортів були поставлені на серйозну наукову основу, що сприяло значним науковим успіхам. Було збільшено цукристість буряка на власних селекційних матеріалах за період свого існування майже на 3,5 % [22]. Це було видатним досягненням селекції Російської імперії. За ці результати господарство було нагороджено великою золотою медаллю Головного Управління Землеробства та Землевпорядкування, 3 почесними дипломами (вищі нагороди), 4 золотими медалями, 8 дипломами та 4 срібними та 2 бронзовими медалями.

Поряд із селекцією цукрового буряка в Немерчі проводилась селекція зернових культур. Зокрема, були виведені сорти озимої пшениці Триумф Подолії та Банатка Подільська, овес Немерчанський Ранній, озиме жито Ексельсіор та пшениця Немерчанська ярова та Немерчанська ярова чорна. Були також відкриті сорти жита Схрещена 1 та Петкус, за допомогою гібридизації виведено новий сорт вівса Немерчанський новий (Ювілейний).

З 1906 року для проведення дослідів у різноманітних ґрунтових та кліматичних умовах була організована нова селекційна станція у маєтку Гурка Народова біля Кракова, де всі селекційні роботи узгоджувались із Немерчанською станцією. Крім того, фірма «К. Буцинський і М. Лонжинський» мала досить широку сітку представництв як у Російській імперії, так і у Західній Європі та Америці, що дозволяло не тільки збувати вироблену продукцію, але й допомагало підтримувати тісні контакти з клієнтами, які надавали цінні зауваження щодо використання тієї чи іншої культури [23].

Значний внесок у розвиток селекції на Поділлі було зроблено на базі Уладівської селекційної станції, заснованої у 1888 році на території Уладівського рафінадно-цукрового заводу родини Потоцьких. Її першим організатором та завідувачем 10 років був відомий агроном та ботанік, доктор Ф. Куделька. У 1898 році керівником селекції стає доктор Л. Л. Семполовський, який протягом 52 років був відданий галузевій дослідній справі. Головним завданням станції було виведення сортів буряка врожайно-цукристого напрямку. У 1910 р. один із сортів посів І місце з урожаю коренів у південно-західних губерніях Російської імперії. Головною метою «уладівської» селекції було виведення місцевих сортів, пристосованих до кліматичних та ґрунтових умов регіону. З 1901 р. для вивчення насіння «уладівської еліти» в інших кліматичних та ґрунтових умовах організовано селекційне відділення в Гусятичах біля м. Ходорова у Східній Галичині у маєтку К. Романського, адміністратора Уладівського заводу [24].

Насіннєве господарство «Баштаньовка» Ольгопільського повіту Піщанської волості В. Е. Єловицького, господарство братів Якубовських у с. Дашкові та с. Петрашівці поблизу Шпикова Ямпільського повіту, Товариство «Сів» М. Баранецького та І. Орловського теж спеціалізувались на селекції сільськогосподарських рослин. Було виведено сорт «Єловицький», сорти озимої пшениці «Фортуна червоноколосна» та «Лігія білоколонна», ячменя «Теодозія» та кукурудзи – «Подільський карлик», проведена детальна робота із

сортом Гор-Конкур, випробувано 63 сорти пшениці, з яких найкращими було визнано Генеалогічну червону. Методика дослідів була настільки добре відпрацьована, що ці господарства були відзначені Київським товариством сільського господарства та сільськогосподарської промисловості (далі КТСГ) як зразкові, на їх базі протягом багатьох років проводились практичні заняття для студентів Університету Святого Володимира [25].

Однією і форм легальної співпраці польських поміщиків із царською владою та можливість полякам проявити свою активну громадянську позицію було створення сільськогосподарських товариств та проведення галузевих з'їздів. Але, і тут влада ставилась досить обережно до створення будь-яких суспільних організацій, у тому числі навіть сільськогосподарських. Це пояснює той факт, що південно-західні губернії займали останнє місце серед адміністративних територій імперії за кількістю даних об'єднань [26]. Прикладом такої застережної поведінки може бути затримка (до 1876 р.) відкриття Київського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості [27] та до 1896 р. Подільського товариств сільського господарства та сільськогосподарської промисловості (далі ПТСГ) [27]. Хоча ще починаючи із 60-х років місцеві поміщики подавали пропозиції, щодо організації агрономічного товариства [29]. Аналіз національного складу товариств демонструє що вони за своєю більшістю складались із поляків: у складі КТСГ - з 398 членів поляками були 163 особи [30], а у складі ПТСГ їх частка у різні часи сягала 80% від загальної кількості членів [31]. На це вказував і часопис «Przegląd Tygodniowy»: «Це вперше поляки беруть участь у товаристві, створеному за кордоном, і зараз становлять його більшість» [32]. Через майже 20-річну затримку появи галузевого об'єднання в Подільській губернії вся діяльність поміщиків була зосереджена в основному у КТСГ, адже воно стало практично єдиним центром громадського життя землевласників, котре, як і в Мінську та Вільні, розвивалось під пильним контролем росіян. Відомо, що його завжди очолював предводитель дворянства, тобто росіянин. Діяло ще одне подібне об'єднання, сферою інтересів якого було Поділля. Ще у

1828 р. в Одесі було засновано Імператорське товариство сільського господарства південної Росії. Однак його особовий склад становили в основному поміщики російського походження, тому поляки там не мали значного впливу на прийняття рішень.

Хоча офіційно і було обмежено діяльність КТСГ лише територією Київської губернії, але фактично охоплювала весь південно-західний край аж до початку ХХ століття. Адже більшість землевласників Подільської губернії входили до складу КТСГ. Прикладом поширення діяльності товариства на територію Подільської губернії може служити історія заснування у 1888 році за ініціативою КТСГ першої дослідної установи в Південно-Західному краї, Дербчинського дослідного поля у Ямпільському повіті Подільської губернії [33]. Поле знаходилось у приватному маєтку барона Аріста Маса і майже цілком ним утримувалося. Барон А.А. Маас – один із членів КТСГ – відгукнувся на пропозицію завідувача відділом землеробства професора С.М. Богданова про створення дослідних полів у краї, які мали на меті не тільки обслуговувати власне господарство, але й весь південно-західний регіон. У 1900 році товариство порушило клопотання перед Департаментом землеробства про щорічні субсидії у розмірі 300 рублів [34]. Визначена сума призначалася частково на оплату завідувачу дослідним полем та на проведення дослідів. Клопотання було вирішено задовільно й субсидія надсилалася через КТСГ до Дербчинського дослідного поля впродовж усього його десятирічного строку існування. Особистий контроль за облаштуванням поля та аналізом результатів дослідів взяв на себе професор С.М. Богданов. Головне завдання, яке ставилось на цьому дослідному полі, було випробовування методу сидерації. Саме тут, вперше на українських землях, застосовувався люпин та червона конюшина як ефективне органічне, т.зв. «зелене» добриво.

Детальний аналіз протоколів та звітів КТСГ та ПТСГ дає уявлення про те, що ними вирішувалися питання стосовно нагальних потреб сільських господарів великого та різноманітного Південно-Західного краю, обговорення яких приводило до порушення клопотань перед урядом про всебічну підтримку

у сільськогосподарській сфері та офіційне законодавче розв'язання цих проблем. Вражає різноманітність напрямків діяльності як Київського так і Подільського товариств. Для реалізації поставлених цілей у межах товариств в різні роки діяли відділи рільництва, скотарства, птахівництва, конярства, садівництва, винокурництва, лісництва, кустарне та машинне відділення тощо. Характеристику різнобічності напрямків їх роботи може відбити перелік організацій та структурних підрозділів, що діяли у їх межах : контрольно-насінневі станції (з 1884 та 1904 рр.), хіміко-агрономічні лабораторії (з 1898 та 1908 рр), міко-ентимологічне бюро (1914 р. при ПТСТГ), метеорологічні станції, бібліотеки та сільськогосподарські курси (з 1901 р. при КТСТГ). Серед такої кількості підрозділів та відділів товариств провідне місце належало Подільській дослідній станції з мережею дослідних полів (1901 р.), Київській обласній сільськогосподарській дослідній станції (1913 р.) та мережі дослідних полів КТСТГ (1912 р.). ПТСТГ було ініційовано створення єдиної в Подільській губернії сільськогосподарської школи у с. Гуменному Вінницького повіті. Складовою частиною діяльності товариств також була робота практичного характеру: влаштування конкурсів та випробувань знарядь праці та добрив; організація діяльності виставок та з'їздів сільських господарів та інше. За період з 1876 по 1900 рік Київським товариством сільського господарства було організовано та проведено 2 конкурси землеробських машин та знарядь праці, починаючи з 1884 р., щорічні чергові насінневі виставки, одна виставка спеціальних культур та дві сільськогосподарсько-промислові.

З 1884 р. КТСТГ щорічно влаштовувало під час контракткових з'їздів насінневі виставки, до яких залучались експонати не тільки з Південно-Західного краю та найближчих губерній, а й іноземні. Розповсюдження якісного насінневого матеріалу за доступними цінами стало одним з основних завдань насінневого бюро Київського товариства. Найвизначнішими подіями були сільськогосподарські виставки та з'їзди 1897 та 1913 років, що проводилися з ініціативи та при організації товариства [35]. ПТСТГ влаштовувало більшість виставки обласного значення (з 1908 по 1912 рр.).

Секретар ПТСТГ Ф. Л. Любанський вважав такі заходи «свого роду школою, де численні господарі навчаються різним прийомам і системам у найкращих світових господарів-експертів, а разом з ти у господарів розвиваються найшляхетніші змагання» [36].

Ще з 1861 р. урядом було дозволено організовувати загальні та місцеві з'їзди, метою яких було з'ясування нестатків місцевого сільського господарства. Завдяки з'їздам, що організовувалися місцевими та центральними сільськогосподарськими товариствами, вироблялися нові напрями діяльності уряду. Через клопотання та рішення з'їздів вносились певні зміни у діюче на той час законодавство [37]. У 1890, 1892, 1895, 1897 роках Київським товариством були організовані обласні з'їзди сільських господарів. У серпні 1896 р. після довготривалих зволікань було дозволено проведення Першого (і як виявилось останнього) з'їзду сільських господарів Подільської губернії, який проходив у м. Проскурові, за результатами якого і було створено ПТСТГ з центром у м. Вінниці [38].

У ході своєї діяльності Київське товариство стало ініціатором створення галузевих фахових об'єднань: Південно-Російського товариства заохочення землеробства і сільської промисловості (землеробський синдикат), Київського агрономічного товариства, товариства взаємного страхування майна землевласників і першої в Росії ощадно-пенсійної каси для сільськогосподарських службовців [39]. У рамках Південно-Російське товариство заохочення землеробства і сільськогосподарської промисловості працювали: ентомологічна станція, спільна зі Всеросійським товариством цукрозаводчиків мережа дослідних полів, агрономічна лабораторія, видавало журнал «Хозйство».

З метою поширення передового досвіду товариствами видавалися матеріали опису маєтків Південно-Західного краю [40]. Головним критерієм для обстеження була не площа землеволодіння чи розмір капіталовкладень, а рівень інтенсивності господарств. Сільськогосподарським товариствам належала активна участь у видавництві періодичної преси, яка була присвячена

питанням сільського господарства. З 1882 р. КТСГ видало журнал «Труды Киевского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности», а з 1884 р. назване товариство стало випускати журнал «Земледелие». З 1899 р. ПТСГ видає – «Справочный листок Подольского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности», який з 1914 р. змінив назву на «Подольский хозяин».

Поряд із загальною характеристикою напрямів дослідної роботи варто кілька слів сказати і про особовий склад науково-дослідного напрямку діяльності товариств. У ПТСГ всіма справами дослідних закладів відав Е. К. Старжа-Якубовський місцевий землевласник польського походження, активний ініціатор, організатор та голова відділення рільництва, який впродовж 11 років керував організацією дослідної справи. Завдяки його фінансовій підтримці були організовані контрольно-насінна станція та сільськогосподарська хімічна лабораторія.

У КТСГ відділом землеробства завідував відомий польський магнат Венедикт Тишкевич, який у 1887 р. заснував у своєму маєтку Плісково-Андрушеве на фермі «Зелена» дослідну сільськогосподарську станцію із хімічною лабораторією, яку у 1898 р. він передав на потреби КТСГ. Хімік-агроном Валері Сведерський був помічником завідувача дослідними установами та очолював контрольно-насінневу станцію ПТСГ від її заснування до 1915 р. А з 1914 р. був ще й редактором друкованого органу товариства, ініціатор створення музею при ПТСГ. Опублікував значну кількість наукових статей на сторінках часопису товариства, підготував серію описів зразкових маєтків Поділля. Також його авторству належать звіти міко-ентомологічного біро, сільськогосподарських курсів, постійного дослідного поля «Залісся». Був автором першої праці про подільські фосфорити. Про його долю після революційних подій в Україні є суперечливі відомості.

Фелікс Любанський був секретарем Подільського товариства та певний час редагував його часопис. Отримавши практичні навички організації дослідної справи ще на Деревчинському полі барона Ар. Масса, він поклав

багато зусиль задля становлення і функціонування дослідної роботи в рамках ПТСГ. Був автором праць присвячених садівництву губернії, колективним дослідом щодо використання добрив та щодо селекції картоплі.

Таким чином, польські поміщики на Поділлі, як і в цілому в Російській імперії, усунуті від політики могутньою царською системою, відчуваючи на собі культурні та релігійні утиски, спрямували свої зусилля на економічний та науковий аспект громадського життя як єдиний шлях до самореалізації та збереження польської нації. Змушені розбудовувати свої господарства не тільки в умовах швидкої ломки феодальних соціально-економічних відносин у післяреформений період, а й жорстокої конкуренції з боку російських підприємців, яким уряд надавав всіляку підтримку системою пільг, польські землевласники намагалися збільшити продуктивність власних господарств за рахунок запровадження новітніх на той час агрономічних знань, ініціювали проведення дослідів у сільському господарстві. Поряд із цим, робота у сільськогосподарських товариствах, головним напрямом діяльності яких був розвиток сільськогосподарської дослідної справи, ставала єдиною можливістю суспільної діяльності, надавала можливість співпраці із владними особами та сприяла фінансовому збагаченню.

Список використаних джерел та літератури

1. *Колесник В.* Подільське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості (1896–1918): історичний нарис / В. Колесник. – Вінниця : Розвиток, 2007. – 160 с., іл.; *Колесник В.* Відомі поляки в історії Вінниччини : біогр. словник / В. Колесник ; Вінницький обл. краєзнавчий музей, Він. обл. універсальна наук. б-ка ім. К. А. Тімірязєва, Краєзнавче тов. «Поділля». – Вінниця : ВМГО «Розвиток», 2007. – 1008 с., іл.

2. *Білобровець О. М.* Суспільно-політичний рух поляків Правобережної України у 1863–1914 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / Білобровець О. М. – К., 2006. – 23 с.

3. *Ніколаєнко О. О.* «Органічна праця» на українських землях Російської імперії в 30–90-х рр. XIX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. : 07.00.01 / О. О. Ніколаєнко. – Х., 2006. – 23с.

4. *Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДА України у м. Києві), ф. 442. Канцелярия Киевского, Подольского, Волынского генерал-губернатора. 1832–1914 рр., оп. 535, спр. 322. Отчет губернаторов за 1882 г., 1882–1883 гг., арк. 12.*

5. *Саченко С. Статистические очерки Подолии / С. Саченко ; Подол. губ. земск. управа по делам земск. хоз-ва. – Каменец-Подольск : Под. губ. стат. комитет, 1906. – С. 8.*

6. *Полное собрание законов Российской империи (далі ПСЗ). – II. – Т. 38. – С. 221–223 (№ 39377).*

7. *ПСЗ. – II. – Т. 48. – С. 644. (№52255).*

8. *ЦДА України у м. Києві, ф. 442 1873 р., оп.823, спр. 165, арк. 34.*

9. *ПСЗ – III. – Т. 4. – С. 602 – 604. (№ 2633).*

10. *ПСЗ. – III. – Т. 6. – С. 470. (№ 3985).*

11. *ПСЗ. – III. – Т. 11. – С. 41. (№ 7422).*

12. *Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Даніель Бовуа ; НАН України, Ін-т східноєвропейських дослідж. ; перекл. З. Борисюк. – К. : Критика, 1998. – С. 26, 56, 57, 336.*

13. *ПСЗ. – III. – Т. 25. – С. 285. (№ 26162).*

14. *ПСЗ. – III. – Т. 6. – С. 347–357. (№ 3817).*

15. *Гульдман В. К. Справочная книжка Подольской губернии / В. К. Гульдман. – Каменец-Подольск : Под. губ. стат. комитет, 1900. – С. 345.*

16. *В. С. Положение селекционно-семенного дела в Подольской губернии / В. С. // Экономическая жизнь Подолии. – 1915. – № 14. – С. 22.*

17. *Старорыпинский Б. С. Производство семян сахарной свекловицы в Карабчиевке Подольской губернии. – Одесса : тип. А. Шульце, 1897. – 11 с.*

18. *Рытель Ц. В. Производство семян сахарной свекловицы и подбор семянников до начала нынешнего столетия / Ц. В. Рытель // Вестн. сахарной пром.-сти. – 1908. – № 51. – С. 806, 808.*

19. *Заленский Э. Ю. Семенной вопрос в России / Э. Ю. Заленский // Вестн. сахарной пром.-сти. – 1915. – № 24. – С. 568.*

20. *Buszczyński K. Hodowla buraków cukrowych i zbóż. / K. Buszczyński, M. Łążyński w Niemierczu. – Warszawa, 1891. – 24 с.*

21. *Инструкция по устройству опытных полей сахарной свекловицы / сост. Немерчанским семенным хозяйством К. Бущинского и М. Лонжинского в Немерче. – К. : Тип. Г. Л. Фронцкевича, 1896. – 13 с.; Zalewski Edmund Kilka uwag o nasiennictwie polskiem / Edmund Zalewski // Gazeta Rolnicza. – 1920. (Т. LX.) – № 50–52. – S. 393–396.*

22. *Заленский Э. Ю. Свекла в Западной России и Польше. Исторический обзор и селекция сахарной свеклы / Э. Ю. Заленского ; Комиссия при Российской академии наук. – Петроград : Первая гос. тип., 1919. – С. 45.*

23. *Краткое описание Немерчанского семенного хазяйства // Подольский хозяин. – 1915. – № 8. – С. 8–11.*

24. *Семполовский Л. Л. Исторический очерк Уладово-Люлинецкой селекционной станции / Л. Л. Семполовский // Труды Уладово-Люлинецкой селекционной станции (1888–1928 гг.) / ВСНХ – СССР, Сортоводно-семенное*

управление Союзсахара, Уладово-Люлинецкая селекционная станция. – К. : Издание УСС Союзсахара, 1930. – Вып. 1. – С. 5–13.

25. *Положение* селекционно-семенного дела в Подольской губернии // Подольский хозяин. – 1916. – № 7–8. – С. 19–21.

26. *Справочные сведения* о сельскохозяйственных обществах / под. ред. В. В. Морачевского ; ГУЗ и З, Департамент земледелия. – СПб. : Тип. В. Ф. Киршбаума, 1911. – Год первый, ч. 1 : Адрес – календарные сведения к весне 1911 г. – С. XXXIX, Таб. III.

27. *ЦДДА* України у м. Києві, ф. 442 Канцелярия Киевского, Подольского, Волынского генерал-губернатора. 1832–1914 pp., оп. 52, спр. 111. Переписка о разрешении на открытие Киевского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности 1873–1876, арк. 23–28.

28. *Державний архів* Вінницької області (далі ДАВО), ф. № Д-200 Винницкий уездный предводитель дворянства. 1824–1916 pp., оп. 1, спр. 717. О съезде землевладельцев Подольской губернии в г. Проскурове, 22.05–22.10.1896 р., арк. 1, 1 зв.¹

29. *ЦДДА* України у м. Києві, ф. 442. Канцелярия Киевского, Подольского, Волынского генерал-губернатора. 1832–1914 pp., оп. 38, спр. 881. Отчет генерал-губернатора за 1862 г., 1862 г., арк. 30.

30. *ЦДДА* України у м. Києві, ф. 731. Киевское общество сельского хозяйства. 1888–1918 pp., оп. 1, спр. 1. Протоколы заседаний, 1888 р., 24 арк.

31. *Список* членов Подольского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности на 1914 год. – Винница : Тип. В. Непокойчицкой, 1915. – 17 с.

32. *Kijowskie Towarzystwo gospodarstwa i przemyslu wiejskiego* // Przegląd Tygodniowy. – 1884. – № 36. – S. 17.

33. *ЦДДА* України у м. Києві, ф. 731, оп. 1, спр. 1, арк. 9–11.

34. *ЦДДА* України у м. Києві, ф. 731, оп. 1, спр. 73, арк. 2 зв., 3 зв.

35. *Труды* 1-го Всероссийского сельскохозяйственного съезда в Киеве 1–10 сентября 1913 г. / под ред. И. Г. Черныша и И. А. Прилежаева ; Киевск. о-во сел. хоз-ва и с.-х. пром-сти. – Вып. 1 : Постановления. – К. : Типо-литогр. т-ва «Печатня С. П. Яковлева», 1913. – С. 45.

36. *Lubański F.* Krótki zarys dwunastoletniej działalności Podolskiego Towarzystwa Rolniczego od roku 1898 do roku 1911 / opracował F. Lubański. – Warszawa: wyd. «Rolnica i Hodowcy», 1911. – 41 s.

37. *Осадчий Т.* Киевское общество сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности за двадцатилетие с 1876 по 1901 год (Краткий очерк) / сост. Секретарем о-ва Т. Осадчим. – К. : Тип. Петра Барского, 1901. – 63 с.

38. *Труды* Первого съезда сельских хозяев Подольской губернии в г. Проскурове 1896 года. – К., 1897. – С. 3, 142.

39. *О создании* Южно-Русского общества поощрения земледелия и сельскохозяйственной промышленности // Земледелие. – 1984. – № 38. – С. 605–606.

40. *Труды* комиссии по описанию имений состоящих при Киевском обществе сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности.– К., 1893. – Вып. 1. – 231 с.; *Труды* Комиссии по изучению хазяйств Юго-Западного края / Киевское Агрономическое общество. – К.: Т-во «Печатня С. П. Яковлева», 1912–1917. – Вып. 1–5.; *Любанский Ф.* Описание имений Подольской губернии / Ф. Любанский ; Подол. о-во сел. хоз-ва и с.-х. пром-сти. – Винница, 1908–1911. – Вып. 1–3.